

УДК 096.1(430.123.1)

ТРІРСЬКИЙ ПСАЛТИР: КОНТЕКСТУАЛЬНІ ТА МИСТЕЦТВОЗНАВЧІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Лариса Ганзенко

У статті нотуються результати досліджень Трійського псалтиря (кінець X – початок XII ст.) і пропонується авторська концепція прочитання історії створення, іконографії та стилістики ілюстративного ряду складових частин цього книжного конволюта: Псалтиря Еґберта, Місячного календаря та Молитвенника Гертруди.

Ключові слова: Трійський псалтир, конволют, молитви, мініатюри, духовність, романське мистецтво, художня традиція, Русь-Україна, середньовічна Європа.

В статті обобщаються результати досліджень Трійської псалтыри (конец X – начало XII ст.) и предлагается авторская концепция прочтения истории создания, иконографии и стилистики иллюстративного ряда каждой из трех частей этого книжного конволюта: Псалтыри Эгберта, Лунного календаря и Молитвенника Гертруды.

Ключевые слова: Трійская псалтырь, конволют, молитвы, миниатюры, духовность, романское искусство, художественная традиция, Русь-Украина, средневековая Европа.

The article both notices the results of researching the *Trier Psalter* (late Xth – early XIIth centuries) and generalizes the auctorial observations of iconography, stylistics and main ideas of the illustrative line for constituents of the book's convolute: the *Egbert Psalter*, the *Lunar Calendar*, and the *Gertrude Psalter*.

Keywords: *Trier Psalter*, convolute, prayers, miniatures, spirituality, craftsmanship in illuminating manuscript books, Rus-Ukraine, mediaeval Europe.

Історія Трійського псалтиря (кінець X – початок XII ст.) триває тисячоліття й пов'язана з Німеччиною, Польщею, Україною, Угорщиною та Італією. Від XIII ст. рукопис зберігається в Чивідале-дель-Фріулі (північна провінція Італії) й нині входить до колекції Національного археологічного музею (inv. 4545, cod: Ms. CXXXVI).

Наукове осмислення Трійського псалтиря, зокрема руських мініатюр, почалося з праць Л. Елтестера [52], М. Кеффера [53], Ф. Крауза [56]. Останній пов'язав історію кодексу з родом угорських королів Арпадів.

У 1901 році було введено до наукового обігу результати досліджень Г. Зауерленда, А. Газельоффа, М. Кеффера [65] та В. Абрахама [44]. Увага зосереджувалася на аналізі історичних обставин походження цієї книги та на художніх особливостях ілюстративного ряду. Тоді ж було порушено питання про самостійне (незалежно від

латинської частини книжного блоку) художнє значення руських мініатюр [44]. До вивчення пам'ятки долучився також О. Бобринський, який надрукував чорно-білі репринти з п'яти мініатюр і запропонував розглядати їх як пам'ятки «київського кола» [3, с. 35–37]. На публікацію відгукнувся М. Грушевський. Він порівняв ці «руські мініатюри» з київськими творами – Остромировим євангелієм та Ізборником Святослава 1073 року і вказав на їхню подібність [9]. У 1903 році до аналізу мініатюр звернувся Н. Кондаков, висловивши переконання, що в мініатюрі «Спас на Престолі» представлено коронацію Ярополка і жінки, що стоїть поряд з ним [17, с. 30, 84, 95]. Дослідник припустив, що руські мініатюри було виготовлено не в Києві, а у Володимирі [Волинському], Луцьку або Галичі, можливо, у межах Польщі, а також, що виконавцем їх «був не грек, а німець або слов'янин, ко-

ІСТОРИЯ

трий користувався напіввізантійськими й напівзахідними зразками» [17, с. 5]. Д. Айналов, узагальнюючи досвід О. Бобринського та Н. Кондакова, розглядає мініатюри в контексті історичних обставин перебування родини Ізяслава в Європі [1]. Згодом до дискусії приєднався М. Сичов і сформулював думку, що мініатюри було створено в конгрегації монастиря Святого Якова на Дунаї або ж у Володимирі [38, с. 206, 207]. Такий погляд підтримали В. Янін та В. Лазарев. Найвірогіднішим місцем появи цих мініатюр вони так само визначили монастир Святого Якова в Регенсбурзі [43; 18]. Саме там, на думку В. Лазарева, могло відбутися взаємопроникнення романських, візантійських та слов'янських елементів у стилістиці мініатюр [18]. Так було започатковано основні версії їх походження.

Упродовж другої половини ХХ ст. запропоновані варіанти атрибуції мініатюр Молитовника Гертруди неодноразово переглядалися [57; 12; 16; 17; 49; 61]. Значний поступ у дослідженні пам'ятки простежується з останнього десятиліття ХХ ст. і пов'язаний з перекладом молитов Гертруди польською [58; 59; 60] та російською [39; 40; 41] мовами й відтворенням кодексу на цифрових носіях, здійсненим 2000 року в Національному археологічному музеї м. Чивідале (Італія) [49]. Ці дослідження відкрили нові можливості для кодикологічних [64], літературознавчих [58; 59; 60], історичних [21; 22; 23; 24; 25; 28; 11], богословських [45; 46; 57], культурологічних [62] та мистецтвознавчих [27; 31; 12; 20; 34; 35; 66] студій. В українській історіографії вивчення Трірського псалтиря, започатковане М. Грушевським [9], продовжили Д. Антонович [2], В. Богусевич [4], Г. Логвин [20], Л. Качуровська-Крюкова (Мюнхен) [15], Я. Запаско [12], Р. Михайлова [21], Н. Козак [16], В. Жишкович [11] та ін.

Підсумовуючи науковий дискурс останніх десятиліть, відмітимо тенденцію до перегляду позицій у датуванні руських мініатюр, у визначенні їх ідейного змісту та місця створення. Однак нові прочитання стримуються тенетами давніших атрибуцій, зроблених корифеями історичної й мистецтвознавчої науки минулого століт-

тя, зосібна М. Сичовим [38], В. Яніним [43], В. Лазаревим [18] та Г. Логвиним [20].

Питання про вплив латинської традиції на формування естетичної культури Русі-України та художнє значення латинських мініатюр з конволюта Трірського псалтиря в українській історіографії порушувалися в працях Качуровської-Крюкової [15] та В. Жишковича [11]. Вони містять низку слушних зауважень щодо типології середньовічної книги, іконографії мініатюр, орнаментів, тератологічних мотивів ілюстративного ряду до Псалтиря Еґберта [11, с. 1191–1193], акцентують увагу на актуальності дослідження цього корпусу джерел, спонукають до детального аналізу художньо-стилістичних координат латинських мініатюр та значення їх впливу на розвиток мистецтва ілюмінвання української рукописної книги.

Презентація пам'ятки. Трірський псалтир – умовна назва кодексу, зібраного з трьох частин: Місячного календаря, Молитовника Гертруди та Псалтиря Еґберта (за порядком представлення їх у нині існуючому збірнику, загалом 233 арк.) Створені в різний час та в різних художніх школах, вони поєдналися в неповторну художньо-образну реальність, що якнайкраще передає атмосферу середньовічної Європи: відкритість кордонів та духовну єдність (попри Велику схизму 1054 року) на рівні загальнолюдських цінностей; тяглість тисячолітніх художніх традицій і різновекторність їх осягнення.

Історія формування конволюта Трірського псалтиря. Книжний блок кілька разів перекладався та наново брошурувався, унаслідок чого розміщення текстів неодноразово змінювалося. У процесі редагування аркуші збиралися без огляду на цілісність і зміст частин.

Псалтир Еґберта. Найбільша за обсягом частина – Псалтир Еґберта – датується 984–993 роками. Еґберт, син графа Дітріха I Голландського, у 976–977 роках був канцлером імператора Оттона II, а в 977–993 роках – єпископом Трірським. Він був пов'язаний з відомими англосаксонськими королівськими родинами. Разом з Гербертом д'Орільяком, котрий згодом став Па-

пою Римським Сильвестром II, опікувався реформою монастирів [15; 49], був меценатом: відбудовував церкви, знищені норманами, плекав золотарство, мистецтво емалі та оздоблення книг [15].

Опис мініатюр. Композиція, іконографія. Еґберт замовив цей кодекс для приватного використання, про що свідчить багатство оздоблення, невеликий формат книжки та певне марнославство, закладене в програму оздоблення. Він самостійно відібрав сюжети, доповнивши рукопис зображеннями канонізованих єпископів, замовив і власний репрезентативний портрет в іконографії *Maiestas Domini*, прийняті для образів Христа та римських імператорів, у такий спосіб демонструючи власні претензії на роль понтифіка та високий статус у суспільстві.

На першій ілюмінованій розгортці псалтиря праворуч зображено Еґберта, котрий урочисто сидить на лаві, яка в даному разі означає кафедру – місце в храмі. Його ноги в чорних черевиках стоять на невисокому ослінчику. Єпископа увінчує прямокутний німб, що вказує на звеличення не святого, а живої персони. Правою рукою він указує (зігнувши безіменний палець та мізинець) на зображеного ліворуч майстра-монаха Руодпрехта, який підносить йому кодекс. На наступних ілюмінованих аркушах уже сам Еґберт дарує книгу св. Петру. Апостол, як і єпископ на попередній мініатюрі, зображений в іконографії *Maiestas Domini*. Витягнутою правицею він указує на дарувальника (арк. 16 зв. – 17; 18 зв. – 18).

Ці дві мініатюри є типовим прикладом «іконографії підношень» (сцени дарування). Традиція сформувалася ще в епоху Каролінгів. Однак представлення в такому порядку імперських єпископів – князів церкви в книжковій мініатюрі вперше з'являється саме в оттонівські часи [17; 13]. Яскравим прикладом такої іконографії є мініатюра, розміщена на арк. 2 в Кодексі Еґберта (близько 980–993 років, Трір або Райхенау, Міська бібліотека м. Тріра (cod: Ms. 24), Трір, Німеччина) – ще одного манускрипту, виготовленого на замовлення цього трірського єпископа. У тій сцені церковник возсідає на високому розкладно-

му троні візантійського зразка та приймає євангеліє з рук майстра Керальда, зображеного по його праву руку, а ліворуч каліграф Геріберт простягає йому переписаний ним кодекс.

«Іконографію підношень» застосовано також в Кодексі Геро (близько 969 р., Райхенау, Міська бібліотека Гессен-Дармштадт (cod: Hs. 19), Дармштадт, Німеччина), де каліграф пропонує свою роботу єпископу Геро (арк. 7 зв.), а той сам підносить кодекс св. Петру (арк. 6 зв.).

У Псалтирі Еґберта образи єпископа, каліграфа Руодпрехта та св. Петра індивідуалізовані. Художник для зображення кожного з них знайшов неповторні яскраві деталі. Так, у каліграфа кремезна постать та велика голова. Майстер підкреслює портретні риси Руодпрехта (великий широкий, трохи крючкуватий, ніс, важкувате підборіддя з опуклим кінчиком); каліграф упевнено простягає кодекс замовнику. Він представлений у довгій нижній блакитній туніці з вузькими рукавами; поверх неї одягнена ще одна (коротка) туніка, що вільно спадає від рукавів і нагадує сорочку чи фартух. Фасон цього одягу дозволяє вбачати в ньому подібну ремісничого плаття. На правій руці художника на ланцюжку звисає флакон з чорнилом.

Еґберт зображений з єпископським жезлом, у літургійному облаченні: на ньому альба, стола, далматика, казула та паллій, прикрашений хрестами, а також панчохи й черевики чорного кольору, які є привілеєм Пап. Художник увиразнює його «вроду»: огрядний церковник намальований з тонзурою та «особливою» зачіскою (на лобі кучеряве волосся викладено завитками). Жоден з єпископів, представлених у Псалтирі Еґберта, такої зачіски не має. Майстер не залишив поза увагою й чимале черево замовника кодексу.

На наступній ілюмінованій розгортці Еґберт представлений зовсім в іншій іпостасі: улесливо зігнувшись, він підносить свій дар св. Петру – небесному покровителю Тріра, який, за церковним переказом, висвятив першого єпископа цього міста. Зображення апостола на мініатюрі увиразнене легким масштабуванням (у порівнянні з фігурою

ІСТОРИЯ

Еґберта). Він у римській тозі урочисто возсідає на двоярусному постаменті, у цоколі якого показано віконні отвори (алюзія Небесного граду). Такі архітектурні мотиви – типова деталь в іконографії мініатюр оттонівської пори. Св. Петро зображений босоніж; у лівій руці тримає кодекс та жезл (із завершенням у вигляді якоря), а правицю з відкритою долонею та відведеним великим пальцем простягає в бік Еґберта. На його маківці показано не тонзуру, а коротке сиве волосся. З такою самою зачіскою апостола зображено в Кодексі Геро (арк. 6). Можна припустити, що художник не мудрував з іконографією, а лише наслідував відомі йому зразки творів римського кола (мозаїка апсиди базилики Святих Косми і Даміана, перша третина VI ст., Рим, Італія; мозаїка капели Санкт-Дзено церкви Санкт-Прасседе, перша чверть IX ст., Рим, Італія; мозаїка базилики Сан-Вітале, 547–548 рр., Равенна, Італія) та запозичував із творів інших майстрів, що працювали з ним у рамках одного художнього осередку.

На наступних аркушах кодексу, відповідно до традицій середньовічних псалтирів, цар Давид представляє перший псалом (арк. 20 зв.). Він грає на лірі. Лик його за ракурсом та рисами нагадує обличчя Руодпрехта на першій мініатюрі, що є наслідком використання трафарету. Різняться лише деталі: у Давида є борода, у нього інші зачіска та форма рота. У потрактуванні образу царя художник підкреслює його вроду (пером, упевненою каліграфічною лінією розробляє пасма волосся на чолі, підкреслює гарні вуста).

Далі по тексту розміщено ще чотирнадцять мініатюр із зображеннями на повний зріст канонізованих єпископів м. Тріра, зокрема св. Євхаріуса († 250 р., арк. 30 зв.), св. Валеріуса († 300 р., арк. 41 зв.), св. Матернуса († після 314 р., арк. 52 зв.), св. Аґріціуса (314–332, арк. 66 зв.), св. Максимінуса (329–349 рр., арк. 77 зв.), св. Паулінуса (349–358 рр., арк. 86 зв.), св. Ніцетіуса (532–560, арк. 99 зв.), Маруса († 465 р., арк. 115 зв.), Фелікса (386–398, арк. 127 зв.), Моруалоуса (809–814, арк. 135 зв.), Ліутвінуса (695–713, арк. 151 зв.), Легонтіуса († 409 р., арк. 168 зв.), св. Маґноріу-

са († 586 р., арк. 173 зв.), Абрункулуса († 527 р., арк. 182 зв.).

Важливо відмітити, що така композиція ілюстративного ряду до псалтиря відповідає характеру замовлення: святі єпископи наче підтверджують дар Еґберта св. Петру. Подібні змістові контексти були відображені у виготовленій у придворній майстерні в Аахені Першій Біблії Карла Лисого (845–846 рр., Аахен, Національна бібліотека Франції (cod: Lat. N 1), Париж, Франція), де на арк. 423 представлена сцена підношення книги імператору. Свідки події (монахи, духовенство та придворні) зображені в рамках однієї композиції перед імператором на першій вихідній мініатюрі. Натомість у Псалтирі Еґберта іконографічне вирішення теми інше: єпископи представлені на фронтиспісних композиціях, розміщених по всьому кодексу. Портретовані не тільки засвідчують подію, але й ніби порівнюються з Еґбертом, підсилюючи думку про те, що місце серед них він заслуговує по праву.

Єпископи, як і Еґберт, убрані в літургійний одяг, розфарбування якого у всіх зображених одноманітне: нижня туніка – біла (прописана синім углибині бганок); далматика – зелена (драпірування підкреслено сумішшю білила та вохри), казула – то сіра, то червоно-коричнева. Малюнок бганок посилюється тонким графічним контуром.

Манера письма та досвід майстрів. Вочевидь, у латинських книгописних центрах, так само як і у візантійських скрипторіях, існував поділ праці. Тож над одним манускриптом працювало кілька майстрів: каліграфи, золотописці-ілюмінатори та художники-живописці (автори фігуративних зображень). Очільником роботи з виконання замовлення був протокаліграф. Його портрет за традицією тієї пори виносили на вихідну мініатюру. Псалтир Еґберта було створено під орудою Руодпрехта, тому саме його портрет відкриває ілюстративний ряд до псалтиря.

Найдосвідченіший художник написав портрети, починаючи від образів Руодпрехта, Еґберта, апостола Петра й завершуючи єпископами. У тих зображеннях прочитується однакова багаточарова техніка письма. Художник моделював «личне» від

теплого тілесного шару (карнації). Він уособив легкі зеленкуваті холодні напівпрозорі тіні, якими підкреслив контури обличчя і далі застосував шари висвітлень. На завершальному етапі майстер тонкою червоною лінією підкреслює очі, контур носа, фарбує вуста та позначає глибину вушних раковин, виразноє абрис шиї. Такий прийом надає формі графічної виразності.

Працюючи над образами єпископів, мініатюрист послуговувався трафаретами, яких було два або три: різняться постава фігур з опором то на праву, то на ліву ногу та пишність у драпіруваннях. Вікові характеристики облич передавалися за допомогою зачіски й кольору тіней.

Подібну манеру моделювання ликів та доличного застосовували Анно (Майстер Кодексу Геро) та Майстер Регістру Григорія (983–990 рр., Райхенау, Міська бібліотека м. Тріра (cod: Hs. 171/1626), Трір, Німеччина; Музей Конде (cod: Ms. 14 bis), Шантії, Франція). Усталеною є думка, що другий із них був італійцем, знавцем грецької мови, каролінзьких та візантійських зразків, його замовниками були Еґберт і Оттон III.

Автор портретних зображень Псалтиря Еґберта дуже обмежено використовував золото. Так, у зображенні фігур єпископів воно наявне лише в заповненні німбів та позначенні фібули, якою закріплено кінці паллію. Водночас у деталізації верхнього одягу єпископа та апостола Петра з'являється золотий асист, подібний до асиста, використаного в моделюванні одягу в Кодексі Геро (арк. 4 зв., 7 зв.). Він надає цим зображенням помпезної декоративності, виділяючи поміж інших образів, представлених у кодексі. Вочевидь, ці доповнення були продиктовані умовами замовлення, відповідали побажанням єпископа та його смаку.

У розробці вишуканих на всю сторінку ініціалів, писаних золотом на тлі фронтисписних рамок, був задіяний золотописець-ілюмінатор. Розміщені, починаючи із царя Давида, поряд із кожним портретом, вони ніби «проливають світло» на текст кожного наступного розділу. Ініціали утворені з плетива пагонів, стебла яких ув'язуються в орнамент, подібний до ірландської плетінки та проростають пагонами з бруньками в за-

вершенні кожної гілочки. Цей тип ініціала й така композиція оздоблювального ряду (коли ініціал на всю сторінку подається на тлі фронтисписної рамки перед кожним наступним розділом) були започатковані в рукописах Меровінгів. Подібні літери бачимо на фронтисписах килимового стилю в Євангелії з Дарроу (близько 680 р., Північна Англія або аббатство Дарроу, Ірландія, Бібліотека Триніті-Коледжу (cod: Ms. A. 4. 5 [57]), Дублін, Ірландія). У часи Каролінгів така традиція була продовжена: Псалтир Дагульфа (795–798 рр., Аахен, Австрійська національна бібліотека (cod: Ms. 186), Відень, Австрія); Євангеларій Годескалька (781–783 рр., Вормс, Національна бібліотека Франції (cod: Ms. nouv. acq. lat. 1203), Париж, Франція); Золотий кодекс / Євангеліє з Лорша (778–820, Аахен, Бібліотека Батіяні (cod: [sine nomine]), Алба-Юлія, Румунія; Апостольська бібліотека (cod: Pal. lat. 50), Ватикан); Псалтир Фолхарда (872–883 рр., Санкт-Галлен, Бібліотека святого Галла (cod: Sang 23), Санкт-Галлен, Швейцарія). В оттонівські часи вона побутувала в Санкт-Галленському абатстві та в Райхенау.

Фронтисписні рамки в Псалтирі Еґберта облямовують портретні зображення та великі ініціали. Вони вирізняються щільністю фарбових шарів і насиченістю пурпурового кольору тла, однаково у всіх мініатюрах оживленого золотими вклученнями. У заповненні бордюрів використано мотиви пластичного декору, відомого за різьбленими в кістці ранньохристиянськими консульськими диптихами, якими в епоху Каролінгів прикрашали оклади рукописних книг. У їхньому декорі застосовувалися рослинні мотиви (аканфові листки, трилитники), маскарони (маски левів та античних демонів), стилізовані фігурки чи то дельфінів, чи то морських зміїв і левів. З візантійського декоративно-вжиткового мистецтва вони перекочували в меровінзькі та каролінзькі рукописи, а згодом і в оттонівські манускрипти. Так, в окладі згаданого вище Золотого кодексу, відомого, як Євангеліє з Лорша (778–820, Аахен, Баварська національна бібліотека (cod: Clm. 23630), Мюнхен, Німеччина), застосували в повторному використанні консульський диптих,

ІСТОРІЯ

виготовлений у Римі або в Равенні в V ст. Мотиви цього різьбленого декору переспівуються в заповненні бордюру фронтиспійної рамки на арк. 16 зв. та 17 у Псалтирі Еґберта. Схожий орнамент наявний також у Кодексі Еґберта (арк. 2). Автором цього манускрипту вважають Херіберта. Ці два манускрипти зближує також використання прийому суцільного (килимового) заповнення тла в середнику фронтиспійної рамки то геометричним орнаментом, то фігурками фантастичних істот, окреслених тонкою золотою лінією. Такий прийом застосовано в Кодексі Еґберта на арк. 5 зв. і 6 та в Псалтирі Еґберта на всіх аркушах з портретами єпископів. Отже, можна припустити, що в оздобленні фронтиспійних рамок обох манускриптів працював той самий золотописець.

К. Верман уважав, що за стилістикою мініатюри Псалтиря Еґберта наслідують продукцію Аахенської придворної школи, зокрема кодекси «групи Ади» [5]. Проте коло запозичень значно ширше: продукція скрипторіїв Райхенау, Тріра, Санкт-Галлена. Художники вільно пересувалися, нерідко працюючи на замовлення, змінювали майстерні. Так само ситуативно формувалися групи виконавців [63].

Місячний календар. З плином часу Псалтир Еґберта став основою, до якої було приєднано ще дві частини. Однією з них є Місячний календар із зазначенням днів пам'яті святих і колом церковних свят (святці), поминальником (синодик), ворожіннями, замовляннями. Нині ці тексти представлені на арк. 2–4 зв. у першому та 11–12 у четвертому зошитах верстки. Колишні вони склали єдиний блок [64]. Походження і час створення цього додатка й досі дискутуються. У польській історіографії усталилася думка, що через певний час після смерті Еґберта кодекс опинився в руках Еццо (955–1034), пфальцграфа Лотарингії [45; 46; 47]. Кодекс здогадно потрапив до нього під час військових дій у Трірі [45; 46; 47]. Як і Еґберт, він свого часу був помітною особистістю: схилився до суперечливих політичних союзів то з єпископами Льежа та Кельна в їхньому протистоянні Генріху II (973–1024), то приймав сторону

імператора, навіть претендував на королівський трон, бо одружився з Матильдою, донькою імператора Священної Римської імперії Оттона II (955–983) і знатної візантійки Феофано (960–991), яку називали то донькою візантійського імператора Романа II, то Константина VII Багрянородного, а то й племінницею імператора Цимісхія I. У цьому шлюбі народилося десятеро дітей, поміж них Рикса (*Richeza*) Лотаринзька (близько 995–1063), котру 1013 року видали заміж за Мешко II Ламберта (989–1034). У 1025 році разом з чоловіком вона була коронована на польський трон. Припускають, що Рикса отримала псалтир як частину посагу [60; 46; 56]. У наступному столітті історія побутування книги була тісно пов'язана з її донькою Гертрудою та нащадками.

Основним методом визначення часу створення текстів Місячного календаря був палеографічний аналіз почерку виконавця. М. Грушевський відніс його до кінця X ст. [10, с. 1–11], часу, близького до створення Псалтиря Еґберта. Проте в польській історіографії поширеним є датування серединою – другою половиною XI ст. (з огляду на приписки на берегах текстів Місячного календаря, серед яких записи про смерть угорського короля Стефана I († 15 серпня 1038 р.) та кончину краківського єпископа Ламберта II Suła († 22 серпня 1071 р.). Однак ці нотатки на берегах можна розглядати як пізніші доповнення, винесені представниками наступного покоління власників кодексу. Тим більше, що ці записи виконано чорним чорнилом (на відміну від коричневого чорнила та золота, використаних для написання Місячного календаря). Слід зауважити, що почерк у приписках хоча типологічно близький до основних текстів календарних записів (каролінзький мінускул), але не однаковий. Л. Пані (Університет Удіне, Італія) співвідносить почерк у приписках з почерком у наступній частині Трірського псалтиря – Молитовнику Гертуди й вважає, що вони між собою дуже близькі за часом і місцем створення [64].

Світло на це питання певною мірою проливає художнє оформлення Місячного календаря. Треба звернути увагу на вишукану шрифтову композицію, притаманну тек-

стам. Аркуш розлінований на 32 рядки та поділений на два стовпчики. Верхній рядок кожного з них починається з виписаних золотом поєднаних літер «KŁ» [*Kalendarium Lunaris*]. Початкове слово в кожному рядку також прописане золотом. Дуже схожа розбивка пергаменних аркушів та подібний прийом виокремлення прописаних золотом «KŁ» на початку верхнього рядка наявні в Місячному календарі, представленому на арк. 5–10 зв. в іншому оттонівському манускрипті – Сакраментарії Генріха II (1002–1014, Регенсбург, Баварська державна бібліотека (cod: Clm. 4456), Мюнхен, Німеччина). Його виготовлення пов'язують з Регенсбургом (скрипторієм абатства Санкт-Еммерам). Мистецтво оттонівських часів, на відміну від мистецтва Каролінгів, орієнтованого на смаки придворної знаті IX ст. (школи Аахена, Реймса, Тура), пов'язують із уподобаннями замовників із середовища церковних сановників (єпископські майстерні в Кельні, Трірі, скрипторії в Ратісбоні (Регенсбурзі), Райхенау, Фульде, Хільдесхаймі, Ехтернасі). Зауважимо, що родина Еццо належала саме до того прошарку суспільства.

У Сакраментарії Генріха II календарні записи вставлені в багато декоровані рамки, аналогічні тим, що далі в цій книзі представляють тексти євхаристичних молитов (*Canon missae*), фронтисписи із зображенням каліграфічних композицій та фігуративні мініатюри («Христос коронує імператора», «Св. Григорій», «Розп'яття» та «Воскресіння»). Декорація кодексу витримана в єдиному стилістичному ключі: у ній відчувається вплив мистецтва Каролінгів, притаманною рисою якого був «класицизуючий струмінь» в орнаментиці, бажання імітувати пластичний декор ранньохристиянської доби. Стилiстична єдність оздоблювального ряду є кращим аргументом на користь того, що всі розділи сакраментарія виконувалися одночасно і в одній майстерні.

У Трірському псалтирі прологова частина (Місячний календар з додатками) становить пізніше доповнення й не має декоративних рамок. Однак у цих двох календарях очевидно є подібність каліграфії ініціалів

та просторового усвідомлення шрифтових композицій на площині пергамену, принцип поєднання літер «KŁ». Наявні й деякі відмінності. Так, у Сакраментарії Генріха II золотом написано весь текст і цинобровий контур (характерна риса оттонівської каліграфії) увиразнює поєднані буквиці «KŁ» у верхньому рядку та початкове слово в кожному наступному, а календарні записи в Трірському псалтирі хоч і зберігають рубрикацію золотом, проте червоного контурного виокремлення не мають. Помітний також спад майстерності каліграфа – виконавця календаря до Трірського псалтиря порівняно з роботою майстра Сакраментарія Генріха II. Утім, існує ймовірність того, що календарі в обох цих кодексах було виконано в одній майстерні впродовж перших десятиліть XI ст. Отже, Місячний календар, напевне, приєднали до існуючого книжного блоку Псалтиря Еґберта перед тим, як він потрапив до Рикси.

Мініатюри до Псалтиря Еґберта та Місячного календаря засвідчують високий рівень зразків, що потрапляли в Русь-Україну в XI ст. та в подальшому істотно впливали на формування художньо-естетичної традиції ілюстрування рукописних книг, зокрема, у київському художньому осередку.

Молитовник Гертруди. Згодом до збірника, що складався з Місячного календаря та Псалтиря Еґберта, було підшито Молитовник Гертруди (умовна назва – *Codex Gertrudianum*) та п'ять мініатюр (арк. 5 зв., 9, 10, 10 зв., 41). Ця частина репрезентує приватні молитви жінки, яка благає Бога за всіх християн, за свою родину, за єдиного сина Петра.

Персоніфікація замовниці. На основі аналізу змісту молитов, іконографії мініатюр та ідентифікуючих написів над портретами, виконаних грецькою й слов'янською мовами, було встановлено, що кодекс належав Гертруді, польській принцесі, дружині Ізяслава Ярославича, руській княгині [65; 44].

Історичні контексти молитов Гертруди. Ці записи репрезентують духовний світ жінки. Її літанії звернені до Христа, Богоматері, св. Єлени, святих апостолів. Тексти написано латиною. У них прочитуються ду-

ІСТОРИЯ

ховні сенси, актуальні для самої Гертруди та її оточення.

Життєвий шлях Гертруди. Реконструкцію біографії Гертруди пропонували О. Бобринський, Н. Кондаков, В. Янін, А. Поппе, О. Назаренко та ін. [3; 17; 28; 22; 23; 24; 25; 43]. Гертруда жила в XI ст., за походженням була польською принцесою (належала до восьмого коліна першої польської королівської династії П'ястів), у її жилах злилася кров правлячих візантійських династій та імператорів Священної Римської імперії. У 1034 році, після смерті батька Гертруди Мешка II Ламберта, її мати Рикса вивезла дівчинку в Саксонію. З огляду на дату народження (1020/1025), їй було тоді від 9 до 14 років. Найімовірніше, принцесу доправили в Кельн, де її дядько, рідний брат Рикси – Герман (†1056), служив пробстом у головному соборі міста (з 1033 р.), а рідна тітка – Іда (†1060 р.) була абатисою монастирів Святої Марії Капітолійської та Гандерсхайм. Можливо, Гертруда навчалася у Вердені, де при монастирі, заснованому ще Карлом Великим (742/747–814), абатисою була ще одна її рідна тітка – Феофано († 1056). В оттонівські часи там сформувався осередок літургійного співу та освіти, діяла школа для дівчат із дворянських родин. У цій школі колись виховувалася бабуся Гертруди – Матильда. Певною «проекцією» духовного світу Гертруди часів її перебування в монастирі можна назвати її молитви, у яких вона просить «...за короля нашого, за єпископів і абатів і абатис, і за всю конгрегацію святих» (арк. 230 зв. – 231). Низка осіб, яких вона згадує в молитвах може вказувати на її перебування в обителі [61]. Як і інші послушниці високого походження, вона мусила б вивчати прозу й поетичні твори латинських авторів, опановувати каліграфію.

Польській принцесі судилося стати руською княгиною, дружиною Великого Князя Ізяслава Ярославича (1024–1078) [24]. Її особистість формувалася на перетині духовних світів (католицького і православного), на перехресті візантійської і латинської цивілізацій, на тлі збройних конфліктів та драматичного напруження людських сто-

сунків [62]. Надзвичайні обставини життя зумовили певні світоглядні аберації (ментальну дихотомію її внутрішнього світу).

Гертруда була учасницею бурхливих подій історії України-Русі, пов'язаних з боротьбою за першість серед нащадків Ярослава Мудрого (978–1054). Княгиня пережила вигнання свого чоловіка Ізяслава з Києва. Разом вони пройшли крізь довгі роки страждань та принижень у Європі, шукаючи допомоги в Болеслава II Сміливого (1042–1081), Генріха IV (1050–1106), проте не отримали від них допомоги. То був період, коли зраджений усіма Ізяслав намагався довести своє право на київський стіл завдяки втручання Папи Римського Григорія VII Гільдебрандта (1020/1025–1085). У 1075 році в Рим вирушив Ярополк (у хрещенні – Гавриїл / Петро) (1043/47–5 грудня 1086 р.) – син Ізяслава та Гертруди. Це було ще однією спробою легітимізувати право сім'ї на велике князювання [32]. Повернення до Києва після смерті Святослава в 1076 році стало початком найтрагічнішого періоду в історії родини. Так, 3 жовтня 1078 року в битві на Нежatinій Ниві (м. Ніжин, поблизу Чернігова) загинув Ізяслав. Після його смерті Гертруда певний час жила біля Ярополка з його сім'єю у Володимирі або Луцьку. У 1085 році Ярополк повстав проти свого дядька Всеволода, який урізав його володіння, однак під тиском військ Мономаха (сина кривдника), відступив до Польщі. Тим часом Володимир Мономах у Луцьку захопив у полон Гертруду та Кунегунду (дружину Ярополка) і вивіз їх у Київ [30, стлб. 197]. Невдовзі (5 грудня 1086 р.) Ярополк трагічно загинув від руки найманого вбивці – дружинника Нерадця. Гертруда, очевидно, була присутня на похованні сина в Києві [30, стлб. 196–199]. Коли ж її молодший син (можливо, пасерб) Святополк Ізяславич (1050–1113) отримав Турів, вона переїхала туди [43]. Певна інформація про цей період життя Гертруди зафіксована у відомих печатках, що засвідчують причетність княгині до тогочасних державницьких справ [9; 43]. У 1093 році, після смерті Всеволода, Святополк посів київський стіл, і Гертруда,

мабуть, повернулася з ним до Києва. Про її перебування в столичному граді за часів князювання Святополка свідчить графіті на хорах Софії Київської: «Г(оспод)и, помози рабѣ своєй Олисаѣ, С(вѣ)топ(о)лѣчи матери, рѹсьскыи кѣнаггыни» [6, с. 144] та запис у літопису від 4 січня 1107 (1108) року про смерть княгині: «Ѣ то же лѣто престависѣ княгини Сѣтополча мѣти» [30, стлб. 25]. Розбіжності в джерелах щодо християнського імені Гертруди (Олісава [Єлизавета] або Єлена) іноді пояснюють тим, що, перетинаючи кордони, Гертруда щоразу приймала обряд хрещення. Якщо насправді у вищенаведеному графіті та в літописному повідомленні мовиться про Гертруду (використане у графіті титулування «руська княгиня» не могло стосуватися наложниці), то померла вона, коли їй було близько 80 (85) років. Місце поховання Гертруди в джерелах не висвітлюється. Можна припустити, що княгиню поховали поряд з чоловіком у Десятинній церкві чи в монастирі, де вона, вірогідно, прожила свої останні роки. Правдоподібною видається версія, що то був київський жіночий монастир Святого Миколая, заснований близько 1036 року поблизу селища Угорське. Названий монастир, так само, як Дмитріївський та Михайлівський Золотоверхий, належав до «отніх» (батьківських) монастирів Ізяславичів. Гертруда замолоду опікувалася цією першою жіночою обителлю в Русі (можливо, була її фундаторкою). Припускають, що в тому монастирі прийняла чернечий постриг мати Феодосія Печерського. Монастир як жіночий діяв до 1115 року, а тоді Мстислав, син Володимира Мономаха, перевів його в чоловічий статус [10].

Що трапилося з кодексом після смерті Гертруди, достеменно невідомо. На арк. 9 Трірського псалтиря збереглася примітка, зроблена від імені Філіппо дель Торре (1657–1717), італійця, єпископа Адріїнського, антиквара, відомого своїми розвідками з історії античного мистецтва [67], у якій повідомляється про відновлення ним на тому самому аркуші напівстертого тексту, де йдеться про дарування кодексу св. Єлизаветою Угорською (1207–

1231) капітулу *Foroiuliensi* (нині – Фріулі, у складі регіону Фріулі-Венеція-Джулія). Антиквар також коментує родовід згаданих там осіб. При тому допускається, що у XII – перших десятиліттях XIII ст. кодекс перебував у власності представників угорської династії Арпадів і згодом опинився на півночі Італії. Запис, який привернув увагу дель Торре, датується після 1235 року – дати канонізації Єлизавети, бо в тексті вона згадана вже як свята.

Питання про те, як саме кодекс вивезли з Києва, традиційно розглядається в руслі біографії Збислави – доньки Святополка від його першої дружини чешки, народженої близько 1085–1090 років [55]. У 1102–1104 роках князівну видали заміж за Болеслава III Кривовустого [30, стлб. 276], тож вона могла вивезти книгу із власним посагом у Польщу. Її смерть настала не пізніше 1114 року, бо в 1115 році Болеслав III одружився із Соломією – донькою Генріха, графа Берг-Шельклінген [55, с. 41–51]. Л. Качуровська-Крюкова припускає, що Соломія (друга дружина Болеслава III) пожертвувала цю книгу в монастир м. Цвіфальтена у Вюртемберзі. У 1229 році кодекс з'являється в обігу вже як власність Єлизавети Угорської. Її дядько Бертольд був патріархом Аквілеї і мав резиденцію в Чивідале [15]. За реконструкцією подій, запропонованою І. Жишковичем, «після смерті Збислави власницею псалтиря була донька Болеслава III Кривоустого від другого шлюбу Гертруда (померла 1160 р.) [монахиня в монастирі Цвіфальтена. – Л. Г.]. Згодом рукопис перейшов у власність ще однієї Гертруди, що походила з Андекської династії й була принцесою німецького герцогства Меранського (донька Бертольда IV). Близько 1203 року Гертруда Меранська стала дружиною угорського короля з династії Арпадів Андрія II (1175–1235), загинула під час народного повстання 1213 року. Далі книга перейшла до рук доньки Андрія II – святої Єлизавети Угорської (1207–1231). Після смерті чоловіка Людвіга Тюринзького (1227) Єлизавета вступила до III Ордену св. Франциска в Марбурзі і стала першою німецькою францисканською терціаркою (1235 р. була ка-

ІСТОРИЯ

нонізована Папою Григорієм IX). У період 1227–1229 років Єлизавета подарувала псалтир капітулу собору в Чивідале за порадою свого дядька єпископа Аквілеї Бертольда, резиденція якого знаходилася в Ломбардії в Чивідале» [11, с. 1191].

Слід зазначити, що династичні зв'язки з латинським світом, зокрема з угорською короною, були сталими та багатовекторними. Тож кодекс міг потрапити до рук Єлизавети Угорської не лише по лінії Збислави. Так, Гертруда могла подарувати його не Збиславі, а її сестрі – Предславі, молодшій доньці Святополка (вони були кровними сестрами й по материнській лінії). Принцесу видали заміж у 1104 році за представника династії Арпадів Альмоша (1075–1127) – молодшого сина короля Угорщини Гези I (†1077), герцога Нітранського, рідного брата Кальмана Книжника (1070–1116).

З огляду на те, що в Молитовнику Гертруди зображено Ярополка та Кунегунду, логічною виглядала б передача кодексу їхнім донькам. Старшу з них – Анастасію (1074–1158), ім'я якої відоме з епітафії, розміщеної в Тератургімі А. Кальнофойського [7], видали заміж за мінського князя Гліба Всеславича приблизно 1086 (1090) року. Молодшу із сестер Матильду (Мехтильд) (народилася близько 1076 р.) після загибелі Ярополка Кунегунда вивезла в Саксонію, про що згадується в хроніці Саксона Аналіста [33; 7]. Анастасія ж лишилася в Русі, бо, як гадають, на той час була просватана, а можливо, уже була й заміжня. Згадка про неї розміщена в Руському (Іпатіївському) літопису, де йдеться про щедрі пожертвування її батька Печерському монастирю: «Том же лѣтъ [1156 року. – Л. Г.] престави^ѣ . влѣжнаа княгини Глѣбоваа . Всеславича . дочи Ярополча Изяславича . сѣдѣвши по кнзи своємъ . вдовою лѣтъ . м . а всихъ лѣтъ и ѿ ржѣтѣва . п . и . д . лѣтъ . и положена бѣ^ѣ в Печерскомъ манастыри . съ кнземъ въ гробѣ оу стго Федосьа оу головахъ» [30, стлб. 492]. За літописними свідченнями, чоловік Анастасії був войовничою людиною, забирав землі в сусідів та родичів. Так, у 1116–1118 роках він воював проти Мономаховичів, дістав поразку і наступні роки провів у полоні в Києві. Анаста-

сія добровільно розділила з Глібом його долю, а коли він помер 1119 року, вона стала черницею. Княгині тоді виповнилося сорок чотири роки.

У джерелах згадується один епізод із життя Анастасії, коли на десятому році свого вдовування вона залишилася єдиною спадкоємицею майна Ізяславичів у Русі (1128 р. помер Ізяслав Святополчич – останній онук Ізяслава та Гертруди). Тож Анастасія мала право розпорядитися родинною маєтністю, до якої належали Дмитріївські монастир і церква при ньому, завершена в 1062 році її дідом – Ізяславом (у хрещенні – Дмитрієм) та церква Святого Петра, закладена до 1085 року її батьком Ярополком (у хрещенні – Петром), де поряд у раці покоївся його прах [19, с. 5;]. Анастасія відписує батьківську церкву Печерському монастирю. З боку княгині такий вчинок, вочевидь, був зумовлений бажанням засвідчити сімейну традицію добродієвості, увіковічити пам'ять про батька й передати його прах під опіку печерських ченців. Однак після смерті Ярополка церква Петра стояла незавершеною [14]. І ось печерська братія, імовірно, не бажаючи клопоту та витрат на облаштування цієї церкви, підміняє в духовниці посвяту відписаної маєтності з Ярополкового храму на церкву Святого Дмитрія й заявляє права на неї: «В се лѣтъ . прегаша цркъв Дмитрига Печеране . и нарекоша ю Петра . съ грѣхо^м велики^м . и несправо» [29, стлб. 299]. Літописець називає цей вчинок великим гріхом і несправедливістю [36, № 1, с. 113], бо давні «отні» монастирі, яким був Дмитріївський, не належали до такої власності, яку можна було передавати за заповітом. До самої смерті княгиня Глібова жила самотньо, можливо, при Дівочій обителі, сусідній до Печерської лаври, та упокоїлася через сорок років. Можна гадати, що саме Анастасія стояла за увіковіченням пам'яті про Ярополка.

Доля молодшої із сестер Матильди простежується не так детально. У Саксонії мати видала її заміж за тюринзького графа Гюнтера III († близько 1109–1114 років), який приєднав до своїх володінь Шварцбург (володіння Арпадів). Він рано помер, а Матильда могла вийти заміж вдруге. Син

ЛАРИСА ГАНЗЕНКО. ТРИРСЬКИЙ ПСАЛТИР...

Матильди та Гюнтера Сіццо (1090–1160) отримав титул графа Шварцбург (1123) та Кефенбург (1141). Він був одружений з Гізелою († 1142 р.), донькою Адольфа I графа Берга († 1082 р.) та мав у тому шлюбі четверо дітей, серед них – Мехтильд († 1192 р.), яку, ймовірно, назвав на честь своєї матері [7; 26; 33].

Підсумок. За збереженням корпусом достовірних джерел установити історію побутування книги перед надходженням до капітули собору в Чивідале не уявляється можливим.

Водночас унікальний зріз інформації постає за існуючим «текстом» художнього твору – сплетеної з молитов та мініатюр унікальної художньо-образної реальності, зафіксованої («документованої») в матеріально-предметних (фізичних) субстанціях стародавнього кодексу. Вивчення руських мініатюр у Молитовнику Гертруди, так само, як і ілюстрацій до Псалтиря Егберта й Місячного календаря методами мистецтвознавчої науки увиразнює естетичну цінність та зміст ілюстративного ряду, деталізує хронологію створення й редагування пам'ятки та проливає додаткове світло на культурно-контекстуальні грані історії твору впродовж останніх десятиліть XI – першої половини XII ст.

(З продовженням публікації, у якому буде акцентовано мистецтвознавчі та культурологічні аспекти дослідження руських мініатюр до Молитовника Гертруди, можна буде ознайомитися в наступному числі часопису).

Джерела та література

1. *Айналов Д. В.* К истории древнерусской литературы. I. Эпизод из сношений Киева с Западной Европой. II. Иллюстрации Георгия Амартола. III. Замечания к тексту Слова о полку Игореве / Д. В. Айналов // Труды Отдела древнерусской литературы. – Москва; Ленинград: Изд-во АН СССР, 1936. – Т. 3. – С. 5–12.
2. *Антонович Д. Б.* Книга рукописна / Дмитро Антонович // Українська культура: лекції за редакцією Дмитра Антоновича / упоряд. С. В. Ульяновська; вст. ст. І. М. Дзюби; перед. слово М. Антоновича; додатки С. В. Ульяновської, В. І. Ульяновського. – Київ: Либідь, 1993. – 592 с.: іл. – (Пам'ятки історичної думки України).
3. *Бобринский А. А.* Киевские миниатюры XI века и портрет князя Ярополка Изяславича в псалтыре Егберта архиепископа Трирского / А. А. Бобринский // Записки Императорского Русского археологического общества. – Санкт-Петербург: Тип. И. Н. Скороходова, 1901. – Т. 12. – Вып. 1–2. – С. 351–371.
4. *Богусевич В. А.* Книжкова мініатюра / В. А. Богусевич // Історія українського мистецтва / Академія наук УРСР. – Київ: УРЕ, 1966. – Т. 6. – С. 341–356.
5. *Верман К.* История искусства всех времен и народов: в 3 т. / Карл Верман; перевод с нем. А. И. Сомова и Д. В. Айналова. – Санкт-Петербург: Полигон, 2000. – Т. 2. – 944 с.
6. *Висоцький С. О.* Київська писемна школа X–XII ст. (До історії української писемності) / С. О. Висоцький; Львівське відділення Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. – Львів; Київ: Вид-во М. П. Коця, 1998. – 247 с.
7. *Войтович Л. В.* Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.). Склад, суспільна і політична роль: історико-генеалогічне дослідження / Л. В. Войтович; відп. ред. Я. Д. Ісаєвич; Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Львів, 2000. – 649 с.: іл.
8. *Гавриленко В.* Вислі булли з Пліснеська. Факти і гіпотези / В. Гавриленко // *Гавриленко В.* Шлях до сфрагістики / Інститут української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України, Львівське відділення; Українське геральдичне товариство; Інститут спеціальних історичних дисциплін Музею Шереметьєвих. – Київ; Львів, 2014. – С. 121–147.
9. *Грушевський М. С.* Київські мініатюри при Трирській Псалтирі / Михайло Грушевський // Записки Наукового товариства імені Шевченка; під ред. Михайла Грушевського. – Львів: 3 друк. Наук. тов. ім. Шевченка, 1902. – Кн. 5 (Т. 49). – Наукова хроніка. – С. 1–11.
10. *Гузенко С. М.* Фамільні монастирі стародавнього Києва / С. М. Гузенко // *Магістеріум*. Вип. 7. Історичні студії. – Київ: Видавничий дім «Стилос», 2001. – С. 40–48.
11. *Жишкович В.* Кодекс Гертруди – яскравий взірць культурно-мистецького синтезу середньовіччя / Володимир Жишкович // *Народознавчі зошити*. – 2014. – № 6 (120). – С. 1189–1198.
12. *Запаско Я. П.* Пам'ятки книжкового мистецтва. Українська рукописна книга / Я. П. Запаско. – Львів: Світ, 1995. – 478 с.
13. *Зотова Е. В.* Изображения архиепископов Кельна в немецкой книжной миниатюре X–XII веков / Вестник Челябинского государственного университета. – 2010. – № 32 (213). – (Филология. Искусствоведение). – Вып. 48. – С. 171–175.
14. *Каргер М. К.* Древний Киев: очерки по истории материальной культуры древнерусского города: в 2 т. – Москва; Ленинград: Издательство АН СССР, 1961. – Т. 2. – 661 с.
15. *Качуровська-Крюкова Л.* Егбертів Кодекс X–XI ст. та його українське оздоблення / Л. Качуров-

ІСТОРИЯ

- ська-Крюкова // Пам'ятки України. – 1991. – № 4. – С. 4–13.
16. *Козак Н. Б.* Образ і влада. Княжі портрети у мистецтві Київської Русі XI ст. / Назар Козак. – Львів : Ліга-Прес, 2007. – 156 с. : іл.
17. *Кондаков Н. П.* Изображения русской княжеской семьи. В миниатюрах XI века Н. П. Кондакова / Н. П. Кондаков. – Санкт-Петербург : Императорская Академия наук, 1906. – 127 с. : ил.
18. *Лазарев В. Н.* Живопись и скульптура Киевской Руси // История русского искусства. Т. 1 / под общ. ред. И. Э. Грабаря. – Москва : АН СССР, 1953. – С. 214–220.
19. *Лебединцев П. Г.* Дмитриевский монастырь, устроенный в Киеве великим князем Изяславом Ярославичем, его судьба и местность / П. Г. Лебединцев. – Киев : Типография С. В. Кульженко, 1877. – 14 с.
20. *Логвин Г. Н.* Мініатюри давнього кодексу / Г. Н. Логвин // Мистецтво. – 1966. – № 6. – С. 29–30.
21. *Михайлова Р. Д.* Гертруда-Олисава: постать у давньоруській політиці та культурі / Р. Д. Михайлова // Українська біографістика. – Biographistica Ukrainica : зб. наук. праць. – Київ, 2010. – Вип. 7. – С. 145–156.
22. *Назаренко А. В.* Древняя Русь на международных путях: Междисциплинарные очерки культурных, торговых политических отношений IX–XII веков / А. В. Назаренко. – Москва : Языки русской культуры, 2001. – 784 с.
23. *Назаренко А. В.* Западноевропейские источники // Древняя Русь в свете зарубежных источников / под ред. Е. А. Мельниковой. – Москва : Университет Дмитрия Пожарского, 2013. – С. 249–426.
24. *Назаренко А. В.* «Зело неподобно правоверным». Межконфессиональные браки на Руси в XI–XII вв. / А. В. Назаренко // Древняя Русь и славяне (историко-филологические исследования). – Москва : Русский фонд содействия образованию и науке, 2009. – С. 269–283.
25. *Назаренко А. В.* Русь и Германия в 70-е годы X века / А. В. Назаренко // *Russia Mediaevalis*. – München, 1987. – V. 6 (1). – P. 38–89.
26. *Пашуто В. Т.* Внешняя политика Древней Руси / В. Т. Пашуто. – Москва : Наука, 1968. – 470 с.
27. *Попова О. С.* Миниатюры кодекса Гертруды в кругу византийского искусства второй половины XI века / О. С. Попова // Византийский временник. Новая серия. – Т. 67 (92). – С. 176–193.
28. *Поппэ А.* Гертруда-Олисава, *русьская княгини* : пересмотр биографических данных / А. Поппэ // Именослов. Историческая семантика имени / сост. Ф. Б. Успенский. – Москва : Индрик, 2007. – Вып. 2. – С. 205–229.
29. ПСРЛ : в 43 т. – Т. 1 : Лаврентьевская летопись. – Издание 2. – Ленинград : Издательство Академии наук СССР, 1926–1928. – VIII с., 579 стлб.
30. ПСРЛ : в 43 т. – Т. 2 : Ипатьевская летопись. – Издание 2-е. – Санкт-Петербург : Тип. М. А. Александрова (Надеждинская, 43), 1908. – 938 стлб., 108 с.
31. *Пуцко В. Г.* Печерский ктиторийский портрет / В. Г. Пуцко // Зограф. – Београд, 1982. – № 13. – С. 42–48.
32. *Рапов О. М.* Документы о взаимоотношениях папской курии с великим киевским князем Изяславом Ярославичем и польским князем Болеславом II Смелым / О. М. Рапов, Н. Г. Ткаченко // Вестник МГУ. – 1975. – № 5. – С. 83–91. – (Серия 8 «История»).
33. *Саксон Анналист.* Хроника / Саксон Анналист ; перевод с лат. и комментарий И. В. Дьяконова ; предисл. И. А. Настенко. – Москва : «SPSL» – «Русская панорама», 2012. – 712 с.
34. *Сили Ш.* Кодекс Гертруды. Ч. I. Новое прочтение иконографической программы / Ш. Сили // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. – Москва : Индрик, 2014. – № 3. – С. 90–109.
35. *Сили Ш.* Кодекс Гертруды. Ч. II. Уточнение датировки / Ш. Сили // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. – Москва : Индрик, 2014. – № 4. – С. 64–74.
36. *Слюсарев Д.* Церкви и монастыри, построенные в Киеве князьями, начиная с сыновей Ярослава, до пресечения киевского великокняжения / Д. Слюсарев // Труды Киевской духовной академии. – 1892. – № 1. – С. 104–154; № 3. – С. 405–456.
37. *Смирнова Э. С.* Миниатюры XI и начала XII в. в Молитвеннике княгини Гертруды. Программа, датировка, мастера / Э. С. Смирнова // Древнерусское искусство. Искусство рукописной книги. Византия. Древняя Русь. – Санкт-Петербург : Дмитрий Буланин, 2004. – С. 73–106.
38. *Сычев Н. П.* Искусство средневековой Руси / Н. П. Сычев // История искусств всех времен и народов. Ежемесячное приложение к журналу «Вестник знания» : в 6 кн. [общая пагинация]. – Ленинград : Изд-во «П. П. Сойкин», 1929. – Кн. 4. – С. 177 – 224.
39. *Щавелева Н. И.* Приватные молитвы жены князя Изяслава / Н. И. Щавелева // Церковь в истории России : сборник статей. – Москва : Институт российской истории РАН, 1999. – Вып. 3. – С. 4–20.
40. *Щавелева Н. И.* Молитвы русской княгини как памятник древнерусской истории XI в. / Н. И. Щавелева // Католицизм в России и Православие в Польше (XI–XX в.) [Katolicyzm w Rosji i Prawosławie w Polsce (XI–XX w)]. Polsko-Rosyjska Komisja Historyczna Polskiej Akademii Nauk i Rosyjskiej Akademii Nauk. – [Warszawa] : Wyd. Upowszechnianie Nauki-Oświata «UN-O», 1997. – S. 29–33.
41. *Щавелева Н. И.* Древняя Русь в Польской истории Яна Длугоша (книги I–VI): текст, перевод, комментарий / Н. И. Щавелева. – Москва : Памятники исторической мысли, 2004. – 496 с. – (Древнейшие источники по истории Восточной Европы).
42. *Щапов Я. Н.* Государство и Церковь в Древней Руси, X–XIII вв. / Я. Н. Щапов. – Москва : Наука, 1989. – 228, [3] с.
43. *Янин В. Л.* Русская княгиня Олисава-Гертруда и ее сын Ярополк / В. Л. Янин // Нумизматика и эпиграфика. Науч. альманах. – 1963. – Т. 4. – С. 142–165.

ЛАРИСА ГАНЗЕНКО. ТРІРСЬКИЙ ПСАЛТИР...

Каліграф Руодпрехт та єпископ Еґберт (фрагменти мініатюр). Псалтир Еґберта. 984–993 рр. Райхенау. Пергамен, фарби, розчинне золото. Трірський псалтир, арк. 16 зв. та 17

Єпископ Еґберт та св. апостол Петро (фрагменти мініатюр). Псалтир Еґберта. 984–993 рр. Райхенау. Пергамен, фарби, розчинне золото. Трірський псалтир, арк. 18 зв. та 19

Місячний календар (фрагменти шрифтових композицій). Сакраментарій Генріха II. 1002–1014 рр. Регенсбург. Пергамен, фарби, розчинне золото. Арк. 5 зв.: а – текст у бордюрній рамі; б – лігатура Kl

Місячний календар (фрагменти шрифтових композицій). Початок XI ст. (?). Регенсбург (?). Пергамен, фарби, розчинне золото. Трірський псалтир, арк. 2: а – текст; б – лігатура Kl

ІСТОРІЯ

Цар Давид грає на лірі. Ініціал «В». Псалтир Еґберта. 984–993 рр. Райхенау. Пергамен, фарби, розчинне золото. Трірський псалтир, арк. 20 зв. – 21

ЛАРИСА ГАНЗЕНКО. ТРИРСЬКИЙ ПСАЛТИР...

44. Abraham W. Sauerland H. V. und A. Haseloff. Der Psalter Erzbischof Egberts von Trier codex Gertrudianus in Cividale / Wl. Abraham // *Кwartalnik Historyczny. Organ Towarzystwa Historycznego.* – R. 16 (1902). – We Lwowie, 1902. – Cz. 3: Recenzje i Sprawozdania. – S. 90–101.
45. Andrzejuk A. Gertruda Mieszkowna i jej manuskrypt / Artur Andrzejuk ; red. Jacek Soszyński // *Z Badań nad Książką i Księgozbiorami Historycznymi.* – 2009. – T. 3. – Warszawa : Wydawnicza ASPRA-JR. – S. 252–256.
46. Andrzejuk A. Gertruda Mieszkówna i jej Modlitewnik / Artur Andrzejuk // *Teologia i Człowiek. Polrocznik Wydziału Teologicznego UMK, 2004.* – № 4. – S. 28–48.
47. Andrzejuk A. Modlitewnik Gertrudy Mieszkówny / Artur Andrzejuk. – Warszawa : Campidoglio, 2016. – 268 s.
48. Annales Stadenses auctore Alberto / ed. I. M. Lappenberg [Електронний ресурс] // *Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum.* – Hannover : Impensis bibliopolii Avlicae Hahniani, 1859. – Режим доступу : <http://www.dmgh.de/de/fs1/object/goToPage/bsb00000943.html?pageNo=271&sortIndex=010%3A050%3A0016%3A010%3A00%3A00>.
49. Barberi C. Il Salterio di Egberto nella storia degli studi / Claudio Barberi // *Psalterium Egberti. Facsimile del ms. CXXXVI del Museo Archeologico Nazionale di Cividale del Friuli / a cura di Claudio Barberi ; Ministero per i beni e le attività culturali : in 2 v. – V. n 2 : 13 Relazioni della soprintendenza per i beni ambientali, architettonici, archeologici, artistici e storici del Friuli-Venezia Giulia / collana diretta da Franco Bocchieri.* – [Udine], Friuli-Venezia Giulia : Arcadia Grafica & Services Fagagna (UD), 2000. – P. 105–177.
50. Bibliografia: Fonti manoscritte, Testi a stampa // *Psalterium Egberti. Facsimile del ms. CXXXVI del Museo Archeologico Nazionale di Cividale del Friuli / a cura di Claudio Barberi ; Ministero per i beni e le attività culturali : in 2 v. – V. n 2 : Relazioni 13 della soprintendenza per i beni ambientali, architettonici, archeologici, artistici e storici del Friuli-Venezia Giulia / collana diretta da Franco Bocchieri.* – [Udine], Friuli-Venezia Giulia : Arcadia Grafica & Services Fagagna (UD), 2000. – P. 201–215.
51. Egbert <Trier, Erzbischof> (950–993) [Електронний ресурс] // *Regesta Imperii. Regestendatenbank Die Akademie der Wissenschaften und der Literatur.* – Mainz. – Режим доступу : http://opac.regesta-imperii.de/lang_de/suche.php?thes=Egbert+%3CTrier%2C+Erzbischof%3E+%28950-993%29
52. Eltester L. Art. Ekbert, Erzbischof von Trier / Eltester, Leopold von (1877) // *ADB [Allgemeine Deutsche Biographie].* – Vol. 5. – Berlin : Historische Commission bei der königl. Akademie der Wissenschaften, 1877. – S. 784–785.
53. Keuffer M. Rechnung über die Neubildung des Codex Egberti / Max Keuffer // *Trierisches Archiv.* – Bd. 1. – 1898. – S. 17–24.
54. Koder J. Symeon le Nouveau Theologien. Hymnes. Texte critique avec introduction et notes par J. Koder / J. Koder. – Paris, 1969. – T. I. – P. 17–104.
55. Kollinger K. Ruskie posiłki dla Bolesława III Krzywoustego w 1109 r., śmierć Zbysławy i trwałość sojuszu polsko-ruskiego w latach 1102–1114 / Kollinger K. // *Ruthenica.* – Київ, 2008. – Вип. 7. – С. 41–51.
56. Krauz F. X. Die Miniaturen des Codex Egberti in der Stadtbibliothek zu Trier / Franz Xaver Kraus. – Freiburg : Herausgeber Franz Xaver Kraus Verlag Freiburg im Breisgau, 1884. – 26, [60] p.
57. Leśniewska D. Kodeks Gertrudy. Stan i perspektywy badań / Leśniewska D. // *Roczniki Historyczne.* – LXI. – 1995. – S. 141–170.
58. Malewicz M. Problemy edycji manuskryptu Gertrudy / Małgorzata Malewicz // *Gertruda Mieszkówna i jej manuskrypt, praca zbiorowa, red. Artur Andrzejuk ; Uniwersytet Warszawski ; Wydział Historyczny.* – Warszawa : UKSW, 2007. – S. 34–51.
59. Malewicz M. H. Rękopis Gertrudy Piastówny, najwcześniejszy zabytek piśmiennictwa polskiego / M. H. Malewicz // *Materiały do historii filozofii średnio-wiecznej w Polsce. Instytut Filozofii i Socjologii. Polska Akademia nauk.* – 1972. – T. 5 (XVI). – S. 23–70.
60. Malewicz M. H., Kürbis B. Modlitwy Księżnej Gertrudy z Psalterza Egberta w Kalendarzem / wydanie Małgorzata H. Malewicz i Brygida Kürbis ; Polska Akademia Umiejętności // *Monumenta Sacra Polonorum.* – T. 2. – Kraków : Polska Akademia Umiejętności, 2002. – VIII, 201, [2], [16] s.
61. Meysztowicz W. Introductio Editoris / Walerian Meysztowicz // *Manuscriptum Gertrudae Filiae Mescanis II Regis Poloniae / ed. Walerian Meysztowicz.* – Roma : Antemurale, 1955. – T. II. – P. 105–116.
62. Michałowska T. Ego Gertruda. Studium historycznoliterackie / Michałowska T. – Warszawa : Wydaw Nauk. PWN, 2001. – 291 s.
63. Nordenfalk C. L'Enluminure au Moyen Âge / Carl Nordenfalk. – Ginevra : Skira, 1988. – 139 p.
64. Pani L. Aspetti codicologici e paleografici del manoscritto / Laura Pani // *Psalterium Egberti. Facsimile del ms. CXXXVI del Museo Archeologico Nazionale di Cividale del Friuli / a cura di Claudio Barberi ; Ministero per i beni e le attività culturali : in 2 v. – V. n 2 : 13 Relazioni della soprintendenza per i beni ambientali, architettonici, archeologici, artistici e storici del Friuli-Venezia Giulia / collana diretta da Franco Bocchieri.* – [Udine], Friuli-Venezia Giulia : Arcadia Grafica & Services Fagagna (UD), 2000. – P. 39–59.
65. Sauerland H. V. und andere. Der Psalter Erzbischof Egberts von Trier, Codex Gertrudianus in Cividale : historisch-kritische Untersuchung : Festschrift der Gesellschaft für Nützliche Forschungen zu Trier, zu feier ihres hundert jährigen Bestehens herausgegeben am 10. april 1901 / Heinrich Volbert Sauerland, Arthur Haseloff, Max Keuffer ; Gesellschaft für Nützliche Forschungen ; Historisch-kritische Untersuchung von H. V. Sauerland; Kunstgeschichtliche Untersuchung von A. Haseloff. – Trier : Selbstverlag der Gesellschaft für Nützliche Forschungen. Druck von Jacob Lintz in Trier, 1901. – 4, 215 s. – Tab. 62.
66. Smirnova E. S. Le miniature del Libro di Gertrude / Engelina Sergeevna Smirnova // *Psalterium Egberti. Facsimile del ms.*

ІСТОPIЯ

CXXXVI del Museo Archeologico Nazionale di Cividale del Friuli / a cura di Claudio Barberi ; Ministero per i beni e le attività culturali : in 2 v. – V. n 2 : 13 Relazioni della soprintendenza per i beni ambientali, architettonici, archeologici, artistici e storici del Friuli-Venezia Giulia / collana diretta da Franco Bocchieri. – [Udine], Friuli-Venezia Giulia : Arcadia Grafica & Services Fagagna (UD), 2000. – P. 91–103.

67. Smoraġ-Różycka M. Bizantyńsko-ruskie miniatury Kodeksu Gertrudy. O kontekstach ideowych i arty-

stycznych sztuki Rusi Kijowskiej XI wieku / M. Smoraġ-Różycka. – Kraków : Wydawn. Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2003. – 283 s.

68. The Penny Cyclopaedia of the Society for the Diffusion of Useful Knowledge : in 27 v., 1828–1843. – V. 25. – London : Charles Knight and Co, Ludgate Street, MDCCCXLIII [1843]. – 51 p.

69. Żylińska J. Piastówny i żony Piastów / Jadwiga Żylińska. – Warszawa : Państwowy Instytut Wydawniczy, 1972. – 320 s.

SUMMARY

The publication attempts to reduce to a common denominator the many-faceted sources and results of comprehensive humanities (historical, culturological, literary, and theological), which expose a modern scientific view on attribution of texts and miniatures of each of three parts of the *Trier Psalter*.

There has been ascertained a range of manuscripts similar to the *Egbert Psalter* by their content, stylistics and iconography of miniatures, ornamental initials and frontispiece frames. For instance, the authoress emphasizes the fact that in the *Egbert Psalter*, a pencil of its painter, creator of miniatures is approximate to a style of a master of *Codex Gero* and a master of *Registrum Gregori*, who were employed for Egbert and Otto III, predominantly in a scriptorium of the Reichenau abbey; and there is an accentuation of the large initial capitals being in keeping with the tradition, which existed, at the Otto times, in Reichenau and at the abbey of Saint Gall. The authoress also lays the stress on the fact that it was the same artist who embellished the frontispiece frames of both *Psalter Eghberti* and *Codex Eghberti*.

Upon the upshot of the studies carried out, there has been established that the calligraphy draws together the texts of the *Lunar Calendar* and the *Trier Psalter*, as well as an appropriate part of the *Sacramentary of Henry II*. This allows bringing up the question of the propinquity of their creation, i. e. the first decade of the XIth century.

The illustrative row of the Latin part of the Trier Psalter is indicative of the high level of specimens, which reached Rus-Ukraine in the XIth century and subsequently exerted influence in a substantial way on the formation of an artistic and aesthetic tradition on these territories.

The scrutiny of the bibliography covering the Gertrude Psalter argues the hypothetical character of reconstructing the history of the monument's existence and the presence of a chain of contradictions in interpreting content, iconography and stylistics of Rusian miniatures.

At the same time, a unique profile of information appears beyond the extant *text* of the art work – an original artistic and figurative reality woven from prayers and miniatures and recorded (*documented*) in forms of tangible and obvious (physical) substances of the time-honoured codex.

The auctorial interpretation of Rusian miniatures grounded on the results of art historical studies will be brought forward for the readership in the subsequent issue of our periodical.

Keywords: *Trier Psalter*, convolute, prayers, miniatures, spirituality, craftsmanship in illuminating manuscript books, Rus-Ukraine, mediaeval Europe.